

Лекція № 17

Методика вивчення частин мови

Мета: висвітлити наукові засади вивчення морфології в НУШ; з'ясувати етапи та методику формування граматичних понять в початковій школі; ознайомити з науковою літературою та лексикографічними джерелами щодо теми; розвивати науковий та методичний потенціал студентів.

Методи: словесні, інтерактивні методи навчання.

Основні поняття теми: морфологія, лексико-граматичні розряди, граматичні ознаки, синтаксична роль, словозміни, семантика слів.

План

1. Етапи й методика формування граматичних понять.
2. Система вивчення самостійних частин мови:
  - методика вивчення іменника;
  - методика вивчення прикметника;
  - методика вивчення займенника;
  - методика ознайомлення з числівником;
  - методика вивчення дієслова;
  - методика вивчення прислівника.
3. Методика ознайомлення зі службовими словами.
4. Морфологічний розбір, його види й методика проведення.

Література

1. Брусило Н. Вивчення прикметника як частини мови: методика уроку української мови у 2 класі // Початкова школа. - 2005. - №3. - С. 9-10.
2. Наумчук М.М. Сучасний урок української мови в початковій школі (Методика і технологія навчання). - Тернопіль: Астон, 2002. - 352 с.
3. Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Науково-методичний посібник / О.І. Пометун, Л.В. Пироженко. – К. : А.С.К., 2006. – 192 с.
4. Анісімова Г.О. Сучасний урок у початковій школі : традиції та інновації (навчально-методичний посібник) / Г.О. Анісімова, О.В. Нікулочкіна. – Тернопіль : Мандрівець, 2013. – 104 с.
5. Українська мова з методикою навчання в початкових класах. - Інтегрований курс: Підручник для педагогічних вузів / За ред А.П.Каніщенко, Г.О.Ткачук. - К.: Промінь, 2003. - 232 с.
6. Хорошковська О. Н. Методика навчання української мови у початкових класах : підручник для студентів ВНЗ та вчителів. – К. : Промінь, 2006.

1. Етапи й методика формування граматичних понять

У молодшому шкільному віці формується початкова система граматичних понять. Здійснюється це не одразу. Одні граматичні поняття засвоюються учнями за кілька уроків (наприклад, поняття про корінь, суфікс чи префікс). Інші (іменник, прикметник, дієслово) формуються протягом усіх чотирьох років навчання дітей у школі. Граматичні поняття формуються в результаті тривалої роботи над відповідним мовним матеріалом, запропонованим програмою і підручником. Ця робота складається з таких компонентів, як сприймання окремих однорідних мовних явищ, абстрагування, виділення істотних для певної групи явищ ознак, узагальнення їх у спеціальному слові-терміні.

Грамматичні поняття можна засвоїти, спираючись тільки на логічну роботу мислення. Для того щоб граматичне поняття було свідомо засвоєне, учнів необхідно навчити прийомів розумової діяльності, за допомогою яких досягається виявлення, вичленування й об'єднання істотних ознак об'єктів, що вивчаються. Як і будь-який процес пізнання, засвоєння граматичних понять відбувається у процесі виникнення і вирішення своєрідних суперечностей, що є рушійною силою засвоєння. Так, у початкових класах учні вивчають морфемну будову слова, частини мови, речення. У зв'язку з цим засвоюють поняття «корінь», «суфікс», «префікс», «закінчення», «іменник», «прикметник», «займенник», «дієслово», «прийменник», «підмет», «присудок» тощо. Щоб оволодіти цими поняттями, учням потрібно здійснити складну розумову роботу: вичленувати (абстрагувати) істотні ознаки, об'єднати (узагальнити) їх в одну групу, засвоїти (осмислити) спеціальну термінологію. Засвоюючи, наприклад, поняття «іменник», «прикметник», «дієслово», учень мусить усвідомити, що означають і які граматичні форми мають слова, що належать до цих частин мови.

Процес формування граматичного поняття «частини мови» умовно можна поділити на чотири етапи.

Перший етап формування граматичних понять полягає в аналізі мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак поняття. Виконанням таких розумових операцій, як аналіз і синтез, на цьому етапі учні абстрагуються від лексичного значення слів і виділяють граматичні ознаки, типові для даного мовного явища. Зокрема, для формування поняття «частини мови» слід розвивати в учнів уміння абстрагуватися від конкретного лексичного значення слів і об'єднувати їх за спільними граматичними ознаками, тобто здатністю відповідати на однакові питання (що? або що робить?, що? або який?). З цією метою учитель ще в період навчання грамоти ознайомлює дітей з тим, що слово може називати предмет, ознаку чи дію і відповідати на певне питання: хто? що? який? яка? яке? що робить?. Ці показники і виступають на цьому етапі як істотні ознаки поняття «частини мови».

Другий етап формування граматичних понять полягає в узагальненні істотних ознак, установленні зв'язків між ними та у введенні терміна.

Після того як учні навчилися, наприклад, ставити питання до окремих частин мови і визначати групи слів як такі, що є узагальненими назвами предметів чи дій, тобто виділяти істотні ознаки кожної частини мови, вводяться **спеціальні терміни** — «іменник», «прикметник», «дієслово». Однак слід мати на увазі, що оволодіння поняттям на цьому етапі полягає не тільки в заучуванні слова-терміна. Відомо, що учні, які легко визначають корінь слова як спільну частину споріднених слів, називають спорідненими і слова з однаковою за звуковим оформленням частиною. Тому й потрапляють до споріднених слів слова з омонімічними коренями (вода, водити), а слова рік, річниця, роковини учні не вважають однокореневими. Знаючи, що іменники називають предмети, такі учні ніяк не можуть зрозуміти, чому слова на зразок ходіння, боротьба, будівництво належать до іменників, а не до дієслів, а слова хоробрість, синява — не прикметники, а іменники. Термін учні запам'ятали, а поняття в них не склалося. Безумовно, засвоєння терміна полегшує оперування граматичним поняттям. Своєчасне ознайомлення учнів з терміном веде до швидкого виділення, уточнення і міцного засвоєння поняття, але вводити термін потрібно тільки після того, як учні усвідомлять його значення на конкретному матеріалі.

Третій етап формування граматичних понять полягає в уточненні суті ознак поняття і зв'язків між ними. Наприклад, учні усвідомили важливу ознаку поняття «частини мови»: щоб визначити, до якої частини мови належить слово, потрібно знати не тільки його лексичне значення, а й на яке питання слово відповідає. Водночас із цим учні засвоюють і окремі граматичні ознаки частин мови: рід і число іменників та прикметників, час дієслів; опановують інші істотні ознаки частин мови — здатність іменників і прикметників змінюватися за відмінками і числами, а дієслів — за особами і числами, наявність родових форм у цих частин мови.

Четвертий етап формування граматичних понять полягає в конкретизації вивченого поняття завдяки виконанню вправ, які вимагають практичного застосування одержаних знань.

Ступінь засвоєння понять учителі часто оцінюють за відповідями учнів, у тому числі за тим, як діти запам'ятали визначення чи правило. Однак відповіді не завжди відображають справжній стан речей. Відомі непоодинокі випадки, коли діти знають визначення понять, але не вміють скористатися своїми знаннями на практиці. Тому надійнішим і переконливішим прийомом перевірки знань учнів є виконання ними самостійних робіт, наприклад, граматичного розбору, групування слів за певною ознакою тощо.

За послідовністю формування граматичних понять можна простежити, зокрема, під час опрацювання теми «Прикметник» (2 клас).

Робота над формуванням поняття «прикметник» починається з аналізу мовного матеріалу і виділення істотних ознак поняття. Для цього учням можна дати завдання розглянути м'яч і сказати, який він за розміром (великий, маленький), за матеріалом (гумовий, шкіряний чи пластмасовий), за кольором (синій, червоний), за формою (круглий). Так на уроці створюється мовленнєва ситуація, яка спонукає учнів до оперування словами — назвами ознак предмета. Учні записують словосполучення: м'яч великий, гумовий, червоний, круглий.

— Які слова ви вжили, щоб показати, який ви бачите м'яч? Підкресліть їх.

— Для чого ви використовували ці слова? Що ви ними називали? (Ознаки предмета — м'яча).

— Поставте до них питання і скажіть, чим ці слова схожі? (Усі вони називають ознаку і відповідають на питання який?).

— Такі слова в граматиці називаються прикметниками.

Отже, скажіть, які слова називаються прикметниками. Перевірте своє визначення за правилом, уміщеним у вашому підручнику.

На закріплення одержаних знань про прикметник учні виконують різні вправи (серед них і з підручника).

У наведеному фрагменті уроку знайшли відображення всі **етапи формування граматичного поняття «прикметник»**:

1-й етап — аналіз мовного матеріалу і виділення ознак поняття;

2-й етап — узагальнення істотних ознак у слові-терміні;

3-й етап — узагальнення ознак (формулювання правила);

4-й етап — виконання вправ на закріплення, які передбачають включення одержаних знань у мовленнєву практику.

Однак на цьому етапі учні одержали тільки початкові відомості про прикметник. У процесі подальшого вивчення цієї частини мови вони засвоюють й інші ознаки прикметника (зміну за числами, родами і відмінками в поєднанні з іменниками). Одночасно формується вміння правильно вживати в усному і писемному мовленні багатозначні прикметники, добирати синонімічні та антонімічні ознаки предметів. Під час формування граматичних понять слід учити школярів абстрагуватися від лексичного значення конкретних слів, узагальнювати (синтезувати) те спільне (граматичне), що властиве певній мовній категорії. Кінцевою метою є формування вміння застосовувати набуті граматичні знання безпосередньо з метою спілкування.

Кожне самостійне слово становить єдність двох значень — *лексичного і граматичного*. Граматичним називається таке додаткове абстрагуюче значення, яке виражає різні відношення слова, що супроводять його лексичний зміст. Якщо кожне слово має окреме лексичне значення, то граматичні значення характерні не для одного слова, а для цілої групи, розряду слів. Граматичних значень у слова може бути декілька. Наприклад, дієслово характеризується способом, часом (у минулому часі — і родом), числом, видом, станом, особою.

Формування в молодших школярів окремих граматичних понять розпочинається з 1 класу і продовжується протягом усього початкового навчання, поступово розширюючись і поглиблюючись.

Вивчення в початковій школі частин мови як розрядів слів, об'єднаних спільними граматичними ознаками, які відображають спільність їх семантики, спрямоване на поглиблення знань молодших школярів про лексичні і граматичні значення слова, особливості словозміни і словотворення в українській мові, про синтаксичну функцію слів у мовленні, на формування вмінь використовувати в мовленні граматичні форми частин мови з урахуванням їх функціонального призначення. Учитель має пам'ятати, що основна функція частин мови в тексті — комунікативна, проте вони можуть виконувати і додаткову стилістичну функцію, оскільки служать виражальними засобами мови.

Програмою для середньої загальноосвітньої школи (1—4 класи) передбачено поступове поглиблення знань про *граматичні ознаки кожної частини мови*:

1 клас: ознайомлення зі словами — назвами предметів, ознак, дій, постановка до слів питання хто? що? який? яка? яке? які? що робить? що роблять?.

2 клас: формування початкового уявлення про частини мови; про те, що слова поділяються на групи залежно від того, на яке питання вони відповідають; слова, які відповідають на питання хто? що? (іменники); слова, які відповідають на питання який? яка? яке? які? (прикметники); слова, які відповідають на питання що робити? що зробити? що робив? що буде робити? (дієслово); службові слова, до яких не ставлять питань, але без яких майже неможливо побудувати речення: *на, в, із, по, до, у, над, під, а, але, і, чи, тому що*.

3 клас: формування узагальненого поняття про частини мови (іменник, прикметник, дієслово); ознайомлення із сукупністю граматичних та лексико-граматичних ознак, властивих кожній частині мови: роль у мовленні, узагальнене лексичне значення, категорії, функції в реченні.

4 клас: поглиблення знань про морфолого-синтаксичні особливості кожної частини мови (іменник, прикметник, дієслово): змінювання іменників та прикметників за відмінками, дієслів — за особами і числами, у минулому часі — і за родами; загальне уявлення про

числівник як частину мови; поняття про займенник як частину мови; особові займенники; поняття про прислівник як частину мови. Для свідомого опанування нового граматичного поняття учні мають насамперед виділити його істотні ознаки, що здійснюється у процесі спостережень за відповідним мовним явищем.

Поняття про частини мови учні одержують у 2 класі.

Слід пам'ятати, що засвоєння частин мови, вміння розпізнавати їх у ряді різних лексем чи в тексті ґрунтується передусім на усвідомленні учнями:

1. їх лексичних ознак (іменник — назва предмета; прикметник — назва ознаки; дієслово- назва дії);
2. на вмінні правильно поставити до слова граматичне питання;
3. на врахуванні формально-граматичних показників кожної частини мови (характерні закінчення, суфікси, зв'язок з іншими частинами мови в словосполученні і реченні).

Тому, опрацьовуючи кожну частину мови, учні з'ясовують такі питання:

1. Що ця частина мови означає?
2. На яке питання відповідає?
3. Як (за чим) змінюється?
4. Яким членом речення найчастіше виступає?
5. З якою частиною мови вступає в зв'язок?
6. Як найчастіше утворюється?

У процесі вивчення частин мови в учнів закріплюються і вдосконалюються вміння граматично правильно будувати словосполучення і речення, вводити їх у зв'язні висловлювання; продовжується формування орфоепічних умінь і навичок щодо правильного вимовляння окремих граматичних форм (наприклад, дієслова на -ться, -шся); засвоюються теми, пов'язані з виробленням орфографічної навички (наприклад, особові закінчення дієслів, відмінкові закінчення іменників з основою на шиплячий, числівникові та прислівникові форми), формуються вміння і навички комунікативно виправдано використовувати мовні засоби в мовленні.

2. Система вивчення самостійних частин мови

Система вивчення іменників

Знайомство з частинами мови починається з вивчення іменника як найбільш уживаного учнями лексико-граматичного класу слів. Вивчення іменників в початкових класах передбачає, **по-перше**, формування граматичного поняття іменник, **по-друге**, формування навичок правопису відмінкових закінчень іменників, **по-третьє**, збагачення словника учнів по вищих іменниками і розвиток навичок точного використання їх у мові. Ці завдання

розв'язуються не ізольовано, а у взаємозв'язку. Лексичні і граматичні ознаки іменника досить складні, а тому вивчення цієї частини мови вимагає поступового накопичення конкретного матеріалу для узагальнення знань про іменник як частину мови.

Система роботи над вивченням теми “Іменник”, має бути цілеспрямованим процесом, який передбачає певну послідовність ознайомлення учнів із смисловим значенням і граматичними ознаками цієї частини мови; а також поступове ускладнення вправ, спрямоване на формування навичок точного виживання іменників у мовленні і правильне їх написання.

Формування у молодших школярів граматичного поняття “іменник складається з кількох станів. Перший – **підготовчий**, який збігається з періодом навчання грамоти. Підготовка учнів до усвідомлення поняття “іменник” передбачає навчання розрізнити предмет і його назву, розвиток умінь класифікувати слова за певною смисловою ознакою (назви овочів, фруктів, транспорту тощо)”.

Другий стан формування поняття “іменник” передбачає знайомлення учнів із граматичними ознаками слів у єдності з їх смисловими значеннями (відповідають на питання хто? Що?., називають предмети) й закріплення їх у терміні “іменник”. Ця робота потребує від учня більше високого ступеня узагальнення, ніж це було на підготовчому стані.

Третій стан полягає у поглибленні знань про смислове значення іменників, засвоєння форми роду, числа, підготовці до усвідомлення відмінків, розширене знання про власні і загальні назви.

Четвертий стан передбачає формування уміння відмінювати іменники, свідомо вживати відмінкові форми для висвітлення своїх думок і правильно писати відмінкові закінчення.

Діти вивчають іменник протягом 4 років навчання. У 1 класі школярі вчать відповідати на питання хто? що ?, знайомляться із словами, що є назвами предметів, виконують логічні вправи на розрізнення назв істот і неістот. У 2 класі вводиться термін “іменник”, розкриває поняття “слова, які означають назви предметів”, проводиться робота над диференціацією назв істот і неістот, без уживання термінів “однина - множина” формуються практичні навички розрізнення числа іменників. У 3 класі поглиблюються уявлення учнів про такі лексико-граматичні категорії іменника, як назви істот і неістот, власні й загальні назви; вводиться терміни для позначення тих понять, які раніше розглядається практично.

Якщо в 2 класі для розрізнення числа діти користувалися прийомом “один - багато”, то в 3 класі формується граматичне поняття один (множини). Учні вперше знайомляться з такою граматичною категорією, як рід іменника, навчаються розрізнити іменники за родами з допомогою підстановки слів він, вона, воно, чи мій, моє. Третьокласники ще не знають

відмінків іменників, однак практично вчать ставити питання до слів назв предметів кого? Чого? Кому? Чому? І над., будувати речення і словосполучення з іменниками в перших відмінках і тим самим готуються до усвідомлення поняття відмінюваних іменників, що є основним у програмі 4 класу.

Формування загального поняття про іменники

Загальне поняття про іменник полягає формуватися у дитині ще у *добукварний* період. Саме тут учитель навчає дітей розрізняти предмет і слово, що його називає. Подальше формування поняття "іменник" передбачає роботу над лексичними значеннями іменника і його граматичною ознакою – відповідає на питання хто? що? Уміння ставити до слів – назви предметів запитання хто? чи? Що? Прищеплюється дітям ще з першого класу.

У 2 класі діти дізнаються про те, що слова, які означають назви людей і тварин, відповідають на питання хто?, а слова, які означають назви інших предметів, на питання що? З цією метою учитель здійснює систематизацію слів предметів, тобто виділяє, групи слів на позначення людей, тварин, рослин, предметів побуту. Внаслідок такої роботи у дітей формується уявлення про іменники – назви істот і неістот.

Вправи на формування загального поняття про іменник

1. Гра "Хто? Що?"

Учитель показує предметні малюнки із зображенням людей, тварин, речей, рослин і т.ін. У відповідь учні, сигналізують картками "Хто?" "Що?"

2. Гра "Хто більше?"

Клас поділяється на дві команди. Перша команда придумує іменники, які містять один склад із трьох звуків, один з них – м'який приголосний, відповідають на питання що? Друга команда добирає такі ж за звуко-складною будовою іменники, але відповідати вони мають на питання хто? (Що? – ліс, йод, лід, ніс, рік, дім. Хто? – дід, віл кіт, рись).

3. Гра "Істота чи неістота".

На магнітофонній стрічці записані іменник. (Україна, кобра, українка, хліб, базика, кобзар, байкар, спів, хлібороб, будівельник, співачка, будова, аптека, шахта, аптекар).

Учні слухають запис, на кожний іменник сигналізують картками "Хто?" "Що?" або "Істота" "Неістота".

4. Гра "Хто швидше?"

Учні одночасно починають і пишуть протягом умовного часу (5 – 10хв) слова, що відповідають на питання що? (назви предметів у класній кімнаті або назви меблів чи одягу, на слова, що відповідають на питання хто?). Скільки слів запише учень - стільки дістає очок. Залишається по два очка за допущені помилки.

5. Гра “Іменники на одну букву”. Учитель пропонує на певну букву зібрати і записати іменники, що відповідають на питання що? (або на питання хто?). наприклад, на букву р. (рука, редиска, річка, реп’ях, рівень, рослина).

Переможець вважається той, хто протягом визначеного часу (3-5хв.) правильно запише найбільшу кількість таких слів.

5. Гра “Хто це? Що це?”.

На дошці записані слова: вовк, лисиця, ясень, лев, горобина, дуб.

Назвати хто це? Що це? Які з цих слів є назвами рослин, а які – назвами тварин? Як називаються слова, що означають назви предметів і відповідають на питання хто? що?

Записати подані іменники у дві колонки: у першу – назви рослин, у другу – тварин.

Назвіть приклад іменників, що означають назви квітів.

Складіть і запишіть два розповідні речення з однорідними членами речення.

Птахи – це (хто?) {о,о,о}.

Меблі – це (що?) {о,о,о}.

Напишіть ряд – переможець.

6. Гра “Лото назв”.

На картках написано по декілька слів, що означають назви предметів. Учитель розкриває зміст певного слова, а учні повинні знайти його на картках і закрити.

Для гри можна використовувати такі слова (іменник): акваріум, метро, верблюд, гербарій, театр, вогнище, компас, ліщина.

Для вчителя: 1. Скляний ящик з водою для риб. (Акваріум). Два. Жуйна тварина з одним чи двома горбами. (Верблюд). 3. Колекція засушених рослин. (Гербарій). 4. Приміщення, де відбуваються вистави. (Театр). 5. Купа дров або хмизу, які горять. (Вогнище). 6. Прилад для визначання сторін світу. (Компас). 7. Лісовий чагарник на куцах якого ростуть горішки. (Ліщина). 8. Підземна міська залізниця. (Метро).

Виграє той, хто першим закриє усі назви на своїй картці.

Змінювання іменників за числами (однина, множина)

Поняття “число” засвоюються дітьми на реальній, предметній основі: у житті вони зустрічають один або декілька предметів. У зв’язку з цим уявленням про число сформоване ще в дошкільному віці, адже практично діти вміють користуватися формами однини і множини іменників (лялька - ляльки). Усвідомлення числа іменників як граматичної категорії починається в школі.

Поняття про однину і множину іменників формується послідовно. У 1 –2 класах діти дістають уявлення про один і багато предметів, вчаться добирати слова за зразком (герой –

герої, мишенята - мишеня) або змінювати форму слова, керуючись настановою один – багато.

Терміни одна-множина вводяться в 3 класі. Якщо в 1-2 класі учні лише практично користуються числовими формами, то у третьому класі продовжується формування поняття “число іменників” на більш високому рівні.

Під час вивчення числа іменників діти повинні зрозуміти:

- Якщо іменник означає назву одного предмета, він вживається в однині (стіл),
- Якщо іменник означає назву двох або більшої кількості предметів, він вживається в множині (столи);
- Не всякий іменник, що має форму множини, називає кілька предметів – двері, не всякий іменник що має форму однини становить собою назву одного предмета коріння.

У процесі роботи над числом іменників учитель має **сформувати уміння:**

- розрізняти іменники в однині і множині за значенням і закінченням;
- утворювати форму множини від найбільше уживаних форм однини і навпаки,
- правильно вживати числові форми іменників у мовленні

Робота над вивченням числа іменників проходить у такій послідовності :

Спочатку вчитель організовує спостереження за словами, які називають один і кілька предметів, і порівняння цих слів. Внаслідок узагальнення діти неодмінно зроблять висновок про те, що, коли іменник називає один предмет, він вживається в однині, а коли більше предметів – у множині.

Оскільки учні при визначення числа звертають увагу лише на смисловий бік поняття (один - багато), слід зорієнтувати їх на врахування формального показника однини і множини – закінчення (книга - книги).

Визначаючи число іменників, учні повинні дотримуватись певної послідовності дій:

- Встановити, один чи більше предметів називає слово;
- Визначити закінчення іменників у множині.

Це полегшує роботу вчителя над розширеним уявленням про число, зокрема, у іменників, які мають форму множини, але називають один предмет (окуляри), або, маючи форму однини, називають сукупність предметів (каміння).

Вправи на визначення числа іменників

1. Гра “Множина чи одна?”.

Учитель називає іменники в однині та множині. Учні картками, на яких написано “Множина”, “Одна”, показують число іменників.

Виграє той, хто найменше помилиться. Для гри можна використовувати такі іменники: учитель, учні, фабрика, завод, пшениця, медаль, черешні, неділя, вишенька, герої, олівець, море, книга, яблуко, сонце, вікна.

2. Гра “Один - багато”.

На дошці запис.

Зимі кінець якщо заспівав жайворонок, зацвірінькали горобці, прилетіли дикі голуби, відлетіли в лиси поля ворони, з'явилися шпаки.

Вийшов з барлоги ведмідь, застрибав на лісовій галявині заєць. Які прикметники того, що зима кінчається? На які питання відповідають виділені слова? Що вони означають? Як називається слова, що відповідають на питання хто? і означають назви предметів?

Наведіть приклади іменників, що означають назви домашніх птахів. Запишіть у дві колонки іменники, що є назвами птахів і звірів, за зразком:

Один	Багато
Горобець	Горобці.

Найактивніший ряд – переможець.

3. Вправа на спостереження за іменниками, які вживаються тільки в однині або в множині.

Відгадайте загадки.

1. Рідке, а не вода, біле, а не сніг. (Молоко).
2. У зимову веселу пору ми кращі друзі дітвори. Вивозять діти нас нагору, а ми веземо їх з гори. (Сани).
3. Хто входить і виходить, той перший нам руки подає, а ми стоїмо завжди при вході, нас в хаті кілька є. (Двері).
4. Хто голівку свою влітку накриває і по двадцять хусток має. (Капуста)

Учні запитують слова – відгадки, визначають число іменників і роблять висновок, що в українській мові є іменники, які вживаються тільки в однині або тільки у множині.

4. Гра “Хто більше”.

Учні поділяються на дві команди.

Перша команда добирає і записує іменників, які вживаються тільки в однині, друга – тільки в множині (В однині – молодь, лічба, читання, ходьба, доброта, сміливість, хоробрість, радість, любов; в множині – ножиці, граблі, ворота, дрова, макарони, гроші, канікули, іменники, жнива, харчі).

Перемагає команда, яка дібрала більше відповідних іменників.

Рід іменників: чоловічий, жіночий, середній

Граматичне поняття роду іменників формується в 3 класі переважно на основі використання пояснювально - імстративного методу. Опрацювати тему "Рід іменників" учитель має показати дітям, що:

- ☑ Іменники бувають трьох родів: чоловічого, жіночого і середнього;
- ☑ Для того, щоб визначити рід іменників, слід поставити їх у формі однини;
- ☑ Рід деяких іменників слід замінити (собака – ч.р.).

У шкільній практиці традиційно розпізнавання роду іменників здійснюється підстановкою особових займенників – він, вона, воно чи присвійних – мій, моя, моє. Це має повідомити учитель дітям перед виконанням вправ на розрізнення роду.

Важливо під час формування поняття роду показати учням, що визначити рід іменників можна тільки тоді, коли вони вжиті в однині. Вправи на визначення роду іменників.

1. Відгадати загадки

- ⇒ Дуже повні ноги має,
Ледве їх переставляє,
Сам високий я на зріст,
Замість рота в мене хвіст. (слон)
- ⇒ Прийшла вона із довгим вінком
На бесіду із нашим півником.
Схопила півня на обід
Та й замела мітлою слід. (лисиця)
- ⇒ Високо стоїть, одне око має,
Всюди заглядає. (сонце)

Записати слова відгадки, визначити рід іменників.

1. Гра "Визнач рід іменника".

Вчитель демонструє малюнки із зображенням тварин, рослин, людей. У відповідь учні сигналізують картками "чол. р.", "жін. р.", "сер. р."

2. Гра "Якого роду?"

На магнітофонну плівку записані іменники різних родів. Включати запис. Учні у відповідь сигналізують картками "чол. р.", "жін. р.", "сер. р."

3. Гра "Наш рід".

Учні поділяються на три групи: чоловічий, жіночий та середній. Учитель проказує іменники. Кожна група, плескає у долоні, якщо названий іменник відповідає її роду.

За помилку одного з учнів група дістає зауваження. Виграє та група, яка матиме найменше зауважень.

Відмінювання іменників

Вивчаючи відмінювання іменників, слід розкрити учням суть категорії відмінка – здатність виражати за допомогою закінчень та в окремих випадках прийменників синтаксичні зв'язки між словами.

Внаслідок вивчення відмінювання іменників учні повинні **усвідомити**:

- ⇒ Зміна іменників за відмінками служать для зв'язку їх з іншими словами;
- ⇒ Крім відмінкових закінчень для зв'язку слів використовуються прийменники;
- ⇒ Називний і давальний відмінки ніколи не вживаються з прийменниками, а місцевий, ніколи не вживається без прийменників;
- ⇒ Решта відмінків можуть уживатися як з прийменниками, так і без них;
- ⇒ У залежності від системи відмінкових закінчень іменники поділяються на певні групи.

Вивчення відмінків і типів відмінювання іменників за програмою передбачається в *четвертому класі*. Однак ґрунт для формування цього поняття готується поступово ще з першого класу. Практично з відмінковими формами іменників діти мають справу і при складанні словосполучень, і при відновленні деформованих текстів, і при змінюванні іменників за питаннями.

Особливістю засвоєння відмінків є те, що воно базується на вмінні учнів бачити зв'язки слів у реченні.

Ось чому роботу над вивченням відмінків можна починати лише після того, як діти навчаться визначати в реченні слова, пов'язані між собою граматично і за змістом, тобто словосполучення. Уже на початковому стані вивчення відмінювання іменників діти, ще не знаючи відмінків, знайомляться з різними формами слова. Спостереження за зміною закінчень у словах у залежності від інших слів дає змогу учням усвідомити роль закінчень в мовленні.

Зміна запитання, як правило, приводить до зміни закінчень у словах. Подальше усвідомлення цієї закономірності відбувається при роботі над деформованими текстами. Побудова речень із безсистемно поданих слів неодмінно змусить дітей поставити логічні запитання, а мовленнєвий досвід підкаже вибір правильної форми. Отже, ще до вивчення теми “Відмінки іменників” учні мають змогу зрозуміти взаємозв'язок питання і форми, слова, відповіді.

На наступному етапі вивчення відмінювання іменників (4 клас), актуалізуючи знання дітей про зміну слів за питаннями, вчитель знайомить школярів із назвами відмінків. Вивчення відмінювання іменників слід пов'язати виробленням уміння розрізнити відмінки. При визначенні відмінків треба привчити учнів дотримуватися потрібної послідовності дії:

- ⇒ Знайти слово, з яким пов'язаний іменник;
- ⇒ Від цього слова поставити запитання до іменника, відмінок якого визначається;
- ⇒ За питанням визначити відмінок;

Так учні свідомо оволодівають умінням визначати відмінки.

Подання вивчення системи відмінювання іменників полягає у виконанні ряду тренувальних вправ, які передбачають визначення відмінків іменників у поданому тексті, постановку іменників у відповідній відмінковій формі, змінювання іменників за відмінками.

Вправи на змінювання іменників за відмінками

1. Гра "Наш відмінок".

Учні поділяються на три групи: родовий, знахідний, місцевий або називний, давальний, орудний відмінки. Вчитель визначає іменники і проказує їх у реченнях відмінках. Кожна група плескає у долоні, якщо названий іменник відповідає їй відмінку.

За помилку одного з гравців групи дістає зауваження. Витрачає та група, яка має найменше зауважень. Можна поділити дітей і на місць груп відмінків.

2. Гра "Якого відмінка".

В учнів є картки з першими буквами назви відмінків. Добре, якщо ці картки різнокольорові. Вчитель називає різні відмінки закінчення іменників. Учні картками показують відмінок і називають відповідний іменник. Якщо закінчення однакові у двох або трьох відмінків, учасник показує картки з усіма відмінками.

3. Гра "Постав у потрібному відмінку".

Окремі іменники в тексті учитель дискутує у початковій формі, а учні пишуть їх залежно від зв'язку з іменними словами в реченні.

Наприклад: 1. Пішла луна (гай).

1. Червоніє за (гора) калина.

Учні пишуть слова гай і гора в орудному відмінку.

2. Гра "Відмінковий сполучник".

Учитель називає іменник у називному відмінку і викликає учня, який повинен сказати іменник у родовому відмінку тієї ж відміни. Другий викликаний учень називає іменник цієї ж відміни у давальному відмінку і т.д. Виграє той, хто матиме найменше помилок.

Отже, вивчений іменник в початковій класах сприяє розвитку логічного мислення дітей, мови, усвідомлення роду граматичних категорій (роду, числа, відмінка), свідоме вживання різних граматичних форм в усному і пасивному мовленні школярів.

Система вивчення прикметника

Завдання вивчення прикметника в 1-4 класах полягають у формуванні граматичного поняття “прикметник” як частини мови, що пов’язана з іменником, у виробленні навичок правопису родових і відмінкових закінчень прикметників, у розвитку вміння вживати прикметники в усному і пасивному мовленні.

Учні повинні засвоїти, що **прикметник**:

- називає ознаку предмета,
- залежить від іменника,
- відповідає на запитання який? Яка? Яке?
- робить мовлення більш точним, емоційним і багатим.

Вивчення прикметника здійснюється поступово.

Прикметник вивчається протягом усіх **чотирьох років навчання**. У **1 класі** в період навчання грамоти діти практично займаються зі словами, що є ознаками предметів (без уживання терміна “прикметник”). У **2 класі** водиться термін і додається визначення прикметника. Діти вчаться називати ознаки предметів за кольором, змінювати прикметники разом з іменниками за зразками “один, багато”, (без уживання термінів “однина – множина”). У **3 класі** розглядається зв’язок іменників з прикметниками, вводиться терміни “однина - множина”, формується поняття змінювання прикметників.

За родами в однині, усвідомлюється неможливість такого змінювання у множині. Нарешті, в **4 класі** діти вчаться змінювати прикметники за відмінками, практично (без уживання термінів) знайомляться з прикметниками твердої і м’якої групи.

Формування загального поняття про прикметники

Підготовка до усвідомлення поняття “прикметник” починається ще в період навчання грамоти. Тут відбувається спостереження за лексичним значенням прикметника і знайомство з питаннями, на які він відповідає. Учням слід показати, що ознаки предметів існують у житті, а слова лише називають їх, що один і той же предмет може мати кілька ознак кольору, смаку, розміру, призначення.

Одночасно з вирішенням цього завдання учитель знайомить дітей із постановою відповідних питань: олівець (який?) червоний, чашка (яка?) зелена, плаття (яке?) нове.

Другокласники і третьокласники повинні усвідомити роль прикметника у реченні. З цією метою учитель організовує спостереження за двома реченнями чи невеликим текстом, які відрізняються наявністю або відсутністю в них прикметників (описи предметів чи природи). Внаслідок спостереження учні роблять висновок: точність, яскравість опису забезпечення вживання прикметників.

Важливо показати дітям залежність прикметника від іменника.

Подальша робота над застосуванням загального значення прикметника здійснюється шляхом збагачення словника учнів якісними відносними і присвійними прикметниками (без уживання термінів), спостереження за прямим і переносним значенням прикметників, добору потрібних способів і вибору з ряду синтаксів точного слова.

Вправи на формування загального поняття про прикметники

Відгадувати загадки.

На дошці запис:

Маю плаття ....., ..., ... віти, ... кору, стан ..... Як я звуся, діти?

Учитель читає запис, значення слова стан і пропонує відгадки, що це. Потім на місці крапок вписує слова зелененьке, гнучкі, ніжні вітри, тоненький. Учні читають загадку і відгадують її. (Маю плаття зелененьке, гнучкі, ніжні віти, білу кору, стан тоненький. Як я звуся, діти? (Береза)).

- Які слова допомагають вам згадатись, що це берізка? До якої частини мови належить ці слова.

1. Гра “Який? Яка? Яке?”.

Вчитель називає слово, яке відповідає на питання хто? або що? Гравці записують і добирають до нього та записують слова, які є назвами ознак, відповідають на питання який? Яка? Яке?

Наприклад: дуб старий, високий, гіллястий, товстий, зелений... скільки слів запише гравець – стільки дістає очок.

Знімається по два очка за не правильну відповідь.

2. Гра “Хто більше?”.

Дається завдання дібрати якнайбільше прикметників, які відповідають на питання який? І в корені слова мають ненаголошений голосний (е) чи (и), який перевіряється наголосом. Перший варіант добирається слова з ненаголошеними (е), а другий з ненаголошеними (и). (Медовий, веселий, весняний, зелений, високий, широкий, глибокий).

3. На дошці запис.

Вовк сірий. Лис рудий. Зебра смугаста.

Запиши за моделями:

Який? Хто? яка? Хто?.

Назвіть прикметники. На які питання вони відповідають? Що означає? З якими словами зв'язані прикметники?

Назвіть іменники. На які питання вони відповідають?

4. На дошці запис.

(Що?) порічки (які?) білі, червоні.

(Що?) смородина (яка?) чорна.

Якого кольору бувають порічки? А смородина?

Назвіть прикметник. На які питання вони відповідають? Що означають? З якими словами зв'язані прикметники?

Побудуйте і запишіть розповідне речення з однорідними частинами речення за моделлю.

5. Гра “Заборонені прикметники”.

Учитель диктує речення. Речення, в яких є прикметники на означення кольору писати неможна.

Виграє той, хто правильно виконає завдання. Для цієї вправи можна використовувати такі речення.

1. Ви знаєте, як можна пестить у місячні веселі ночі? 2. Ви знаєте, як сплять старі гай? 3. Як упав же він з коня та й як білий сніг. 4. На призьбі дід старий - як сон. 5. Мій травень золотий, зелений травню! Мій травню голосний – на всі дороги!

Рід прикметника: чоловічий, жіночий, середній.

Вивчати рід прикметників, учні мають застосувати, що:

- прикметники в однині змінюються за родами;
- рід прикметника залежить від іменника, з яким прикметник пов'язаний;
- прикметники чоловічого роду відповідають на питання який? І мають закінчення – ий (ій);
- прикметники жіночого роду відповідають на питання яка? І мають закінчення – а (я);
- прикметники середнього роду відповідають на питання яке? І мають закінчення – е (є).
- у множині прикметники за родами не змінюються.

Під час вивчення прикметника слід показати учням, що на відміну від іменників прикметники змінюються за родами і що рід прикметника зумовлюється родом іменника, разом з яким прикметником утворює словосполучення.

Отже, при визначенні роду прикметників учні застосовують такий порядок дій:

- 1). Знаходжу іменник, з яким зв'язані прикметники;
- 2). Визначаю рід цього іменника;
- 3). За родом іменника встановлено рід прикметника.

Для того щоб показати, що у множині прикметники за родами не замінюються, можна запропонувати діяти дописати закінчення прикметників у таких словосполученнях: червон... олівець, червон... стрічка, червон... яблука. Учням неважко помітити, що у множині прикметник має одну й ту ж форму, а отже, за родами не змінюється.

Вправи на визначення роду прикметників

1. Спостереження над мовними матеріалами.

Запис на дошці:

Папір (який?) біл... .

Хустка (яка?) біл... .

Молоко (яке?) біл... .

Костюм (який?) син... .

Фарба (яка?) син... .

Море (яке?) син... .

Додайте до прикметників закінчення. Чому вони різні?

2. Гра “Наш рід”.

Учитель включає магнітофонний запис зі словосполученнями іменника з прикметником. У відповідь сигналізує той ряд, який має відповідні картки: “чол.р.”, “жін.р.”, “сер.р.”.

3. Гра “З іменників - прикметники”.

На дошці записано 10 іменників.

Завдання: утворити і записати від кожного іменника прикметники чоловічого, жіночого і середнього роду.

Учитель через визначений час перевіряє виконання. За кожен правильно утворений прикметник зараховується по одному очку. За допущену помилку знімається два очка.

Матеріал для вчителя:

Дуб (дубовий, дубова, дубове); холод (холодний, холодна, холодне); сонце (сонячний, сонячна, сонячне); мороз (морозний, морозна, морозне); розум (розумний, розумна, розумне); вітер (вітряний, вітряна, вітряне); щастя (щасливий, щаслива, щасливе); дощ (дощовий, дощова, дощове); літо (літній, літня, літнє); сніг (сніговий, снігова снігове).

4. Гра “Якого роду прикметники?”.

Учитель називає іменники з прикметниками. Учні картками показують, якого роду іменник і прикметник. На картках написано початкові букви назви роду (“Ч”, “Ж”, “С”).

Для гри можна використовувати такі словосполучення: синє небо, фарфорова ваза, осінній ранок, залізна труба, старий чоловік, ніжна пісня, кремезне дерево, сталеве серце, злі обличчя, квадратний стіл, свіжа зелень.

Виграє той, хто найменше помилятиметься.

Змінювання прикметників за числами.

Вивчати число прикметників, діти повинні усвідомити, що прикметники мають два числа однину і множину;

- прикметники завжди стоять у тому числі що й іменники, з якими прикметники пов’язані.

З терміну “число” учні в перше зустрічаються в першому класі, однак ще в другому класі вони вчаться практично змінювати прикметники разом з іменниками за зразком “однин -

багато”. Така підготовча робота створює ґрунт для розуміння того, що число прикметника це самостійно, й повністю залежна від іменника категорія. Розділити за принципом “один – багато” можна тільки предмети, а не ознаки, а ознака приписується одному предметові (прикметник в однині) або групи предметів (прикметник в множині). Діти приходять до висновку, що однина (множина іменників зумовлена кількістю предметів, а однина) множина прикметників визначається не кількістю ознак а числом іменників, від якого прикметник залежить.

Вправи на змінювання прикметників за числами.

1. Гра “Визнач число”.

На магнітофонну стрічку записані словосполучення іменників з прикметниками в однині і множині. Включаються запис, у відповідь учні сигналізують картками з написами “однина” і “множина”.

2. Гра “Хто швидше перетворить однину в множину”.

На дошці написано 10 прикметників з іменниками в однині. Треба написати в множині лише прикметника та іменники чоловічого роду.

Виграє той, хто першим правильно виконає завдання.

Матеріал для вчителя:

Темна ніч, круглий місяць, велике вікно, зимовий ранок, запальне сіно, голосний дзвоник, класна кімната, рясний дощ.

3. На дошці – запис.

Ой смачні, ой смачні бублики у Тані:

Медяні, запашні, з молоком, ще й рум'яні.

Медяні, запашні Танечка поїла,

А для нас і для вас дірочки лишила.

На які питання відповідають виділені слова? Що вони означають? Як називаються слова, що означають ознаки предметів і відповідають на питання яке? Який? Яка?

Запишіть за зразком

Множина.

Смачні (бублики)

Однина

Смачний (бублик)

Відмінювання прикметників

Знайомлячись з відмінюванням прикметників, учні повинні усвідомити, що відмінок прикметника визначається за відмінком іменника.

Показати це можна на таблиці відмінкових закінчень прикметників чоловічого й середнього родів і відмінкових закінчень прикметників жіночого роду. Робота з таблицями дасть учням змогу простежити за тим, як змінюються прикметники за відмінками і запитати відмінкові питання прикметника.

Учні помітять, що відмінкові закінчення іменника із зв'язаного з ним прикметника різні, визначити відмінок прикметника можна визначити за відмінком іменника, відмінкове закінчення прикметника збігається із закінченням питання, на яке він відповідає (який?-зелений, якого? - зеленого).

Виконання різних тренувальних вправ на визначення відмінків прикметників і правильне вживання їх відмінкових форм у словосполученні й реченні слід поєднувати із систематичною роботою над розвитком усного і писемного мовлення молодих школярів.

Вправи на змінювання прикметників за відмінками.

1. Гра "Відмінковий ланцюжок".

Учитель називає прикметник у відмінку і викликає учня, який повинен сказати прикметник у родовому відмінку. Другий викликає учня називає прикметник у давальному відмінку і т.д. Виграє той, хто матиме найменше помилок.

2. На дошці – запис текст.

Завдання дописати закінчення прикметників, визначити їх відмінок.

Веснян... повинь, затопила березов... гай. У чист..., прозорій воді, як у дзеркалі, відбиваються дерева. Золот... сонце освітлює білокор... берізки, і вони виглядають особливо гарними. Їх рожев... віти ніжно вималюються на фоні блакити... неба. Наповнене веснян... сонцем повятря огортає ніжн... пишною кожне дерево і надає всьому чарів... .

Отже, вся система робить з граматичним катерорьями прикметника націлена на усвідомлення учнями особливостей цієї частини мови порівняно з іменником і на розвиток умінь користується прикметники в різних мовних ситуаціях.

Вивчення займенника

Займенник є найбільш абстрагованою частиною мови. У свідомості дітей поняття про нього сформуватися не може. Через це в початкових школах вивчаються лише особові займенники.

Формування граматичного поняття про займенник починається в 4 і продовжується в старших класах.

Програмою 1-4 класів передбачено ознайомлення дітей з загальними поняттями про займенник, із значенням особових займенників, їх синтаксичною роллю. Поряд з цим програма орієнтує вчителя на вироблення в дітей умінь оперувати займенниками при

складанні словосполучень і речень, а також на удосконалення текстів введенням займенників на місці лексичних повторів.

Вивчаючи займенник, учні мають засвоїти, що:

- займенник, як і іменник та прикметник, є частиною мови;
- займенники не називають того, про кого або про що йде мова, а тільки вказують на них;
- визначити за займенником назву певної особи чи предмета не можна, якщо раніше вона не була відома;
- займенники змінюються за відмінками і числами, а займенники 3-ої особи ще й за родами;
- займенники дають можливість усунути одноманітність тексту, викликану повторенням одних і тих самих повнозначних слів.

Починається формування поняття про займенник із ознайомлення учнів з однією з основних лексичних ознак цієї частини мови: вказує на предмет, не називаючи його.

Розширюючи уявлення школярів про особові займенники, учитель організовує спостереження за вживанням їх у різних текстах.

Вводяться терміни “перша, друга, третя особи”. Аналізуючи приклади, діти встановлюють, що займенники я, ти, він, вона, воно, співвідносяться з однією іменників, а займенники ми, ви, вони, співвідносяться з множиною іменників; займенники він співвідносяться з іменниками чоловічого роду, вона – жіночого, воно – середнього, інші особові займенники форми роду не мають.

Опрацьовуючи загальні відомості про займенник, треба обов’язково звернути увагу учнів на використання їх для урізноманітнення мови. З цією метою корисно запропонувати в поданому тексті замінити повторювані іменники відповідними займенниками.

Наступна робота по формуванню граматичного поняття “займенник” спрямовується на ознайомлення учнів із зміною особових займенників за відмінками, тобто відмінюваними.

Внаслідок вивчення відмінювання особових займенників учні повинні знати, що:

- займенники змінюються за відмінками;
- зміна займенників за відмінками служить для зв’язку їх з іншими словами;
- називний і давальні відмінки ніколи не вживаються без прийменників;
- решта відмінків можуть вживатися як з прийменниками, так і без них.

Засвоюючи відмінювання займенників за відмінками, учні повинні навчитися співвідносити форми непрямих відмінків займенників з формами називного. Школярі

мають усвідомити, що форми мене, мені, мною чи тебе, тобі, тобою – це ті самі займенники я, ти, але змінені за відмінками.

Подаючи формування навичок відмінювання особових займенників 3-ї особи.

Ніяких пояснень того, чому у формах родового, знахідного, орудного і місцевого відмінків з'являється н, учням давати не слід. Потрібно, щоб вони запам'ятали, що н з'являється у займеннику тоді, коли він вживається з прийменником (у нього, але його),. В орудному відмінку наявність н є постійною ознакою.

У процесі подальшого опрацювання відмінювання займенників учням пропонується засвоїти порядок визначення відмінка займенника: 1) знаходжу в реченні слово, з яким зв'язаний займенник; 2) від цього слова до займенника ставимо питання; 3) за питанням визначаємо відмінок займенника.

Вправи на вивчення теми “Займенник”

1. Гра “Спіймай займенник”.

Учитель проказує речення. Учні, почувши займенник,. Плескають у долоні.

Виграє той, найменше помилятиметься.

Для гри можна використати такі речення:

1. Приколю свою картинку над столом у мамі я.
2. Ми для тебе із татом подарунок шукаємо весь день.
3. Ти ж бо гідна дарунку такого, що лиш в казці бува золотим.
4. Ми сміливі, ми правдиві.
5. Пішов йому десятий рік, він працювати добре звик.
6. Якщо в мене є цукерка, пів цукерки я другу дам.

2. Гра “Угадай займенник”.

На дошці написано речення з пропущеними в них займенниками. Учні описують ці речення, вставляючи займенник.

Виграє той, хто першим виконає завдання.

Для гри можна використати такі речення:

1. ... люблю свою Україну.
2. ... любить читати книжки.
3. ... завжди говоримо правду.
4. ... змагаються за честь своєї школи.

3. Гра “Хто найшвидше напише три займенники з двома е” ?

Учитель пропонує написати три займенники, щоб у кожного з них було по два е, наприклад: мене, тебе, себе.

Виграє той, Хто першим правильно виконує завдання.

4. Гра “Хто найшвидше напише три займенники з ьо, йо”?

Учитель пропонує написати три займенники, щоб у кожному з них були ьо чи йо, наприклад: ньому, його, йому.

Виграє той, хто найшвидше правильно виконає завдання.

5. Гра “Що це за займенник”?

1. Назвіть займенник I особи однини, який вказує на особу, яка сама про себе говорить.
2. Назвіть займенник III особи однини чоловічого роду, який вказує на особу або предмет, про яких розповідають.
3. Назвіть займенник II особи множини, який вказує на осіб, до яких ми звертаємося.
4. Назвіть займенник, який вказує на особу, до якої ми звертаємося.
5. Назвіть займенники які вказують на осіб чи предмети, про яких розповідають.

6. На дошці записано вірш.

Вивчімо цю частину мови,

Вивчімо обов'язково,

Бо вона потрібна дуже

I мені, й тобі, мій друже.

Я до тебе усміхнусь

I з тобою подружусь,

Усміхнися ти у відповідь –

Ми з тобою цілий світ.

Всі сміються навкруги –

Він, вона, воно, вони,

бо усмішка в всіх одна,

Вжити в дружбі допомагає.

Завдання: з вірша виписати займенники у три колонки: у першу займенники I особи, у другу – II особи і в третю III особи.

Вивчення числівника

Молодші школярі знайомляться з числівником як частиною мови тільки в 4 класі. Вони дістають перше уявлення про специфічні особливості цієї частини мови, вчать розпізнавати числівники в тексті, практично засвоюють правопис найчастіше вживаних числівників.

Вивчаючи числівник, учні мають засвоїти, що:

- числівник є частиною мови;
- числівники означають кількість предметів або їх порядок при лічбі;

- числівники відповідають на питання скільки? який? котрий?
- Числівники бувають кількісні і порядкові (кількісні означають кількість предметів і відповідають на питання скільки? (п'ять), а порядкові означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання який? котрий? (п'ятий))
- Числівники змінюються за відмінками, а порядкові ще й за числами і родами;
- Числівники роблять мовлення більш точним і емоційним

Вправи на вивчення теми “Числівник”.

1. *Із загадок скоромовок виписати числівники.*

а) У світ одна

Всім потрібна вона (Батьківщина)

б) У Марини два коти –

Повна хата муркоти.

в) Десять жвавих горобців

Приземлились на посів.

г) Один лис, другий п'є, третій росте. (Дощ, земля, трава)

г) Перший я приніс весні,

Розбудив усе від сну.

Заспіваю під вікном,

Люди звать мене ... (шпаком).

д) Брат промовив до сестрички:

- Он стрибає три синички,

- А як зловиш ти одну –

- Скільки лишиться їх, ну! (Скільки діти?)

Посміхнулася Людмила:

- Тільки та, що я зловила

2. *Замініть подані слова числівниками і запишіть їх:*

півроку чверть години полудень дюжина

3. *На дошці записані математичні вирази:*

$$50+45=95 \quad 80+20=100$$

$$60-18=42 \quad 70-10=60$$

Завдання: записати дані математичні вирази, використовуючи прийменники від, до.

4. *Від поданих кількісних числівників порядкові за зразком:*

Дев'ять – дев'ятий

Один – три – сорок – сто – вісім – чотирнадцять – двадцять – тридцять один –

5. *Поєднайте числівники з іменниками. Запишіть утворені словосполучення.*

П'ять, окунь, один, книга, двадцять, курча, два, олівець, три, вікно, одинадцять, футболіст.

Система вивчення дієслова

Дієслово – досить сказати граматична одиниця, тому вивчення цієї частини мови, її форми і правопису в початкових класах дається в елементарному вигляді і розподіляється за класами.

У 1 класі відбувається лише практичне ознайомлення з дієсловами. Учні називають слова, які відповідають на питання що робить? Або що роблять?

У 2 класі діти дізнаються, що слова, які означають дії осіб і предметів, відповідають на запитання що робити? Що робить? Що роблять? що робив? Що будеш робити? Називається дієсловом.

Постановка цих питань фактично становить собою підготовчу роботу над часовим формами дієслова й формами однини (множини).

Під час вивчення теми “Дієслово” слід:

- сформулювати в учнів початкове уявлення про дієслово як частину мови?
- Розвинути уміння свідомо вживати дієслова в цінному і пасивному мовленні.
- Виробити навички правопису особових закінчень найбільш уживаних дієслів 1 і 2 дієвідмін.

Усі ці завдання розв’язуються одночасно.

Формування загального поняття про дієслово.

Формуючи в учнів загальне поняття про дієслово, учитель показує дітям, що:

- дієслово – це слова, що називають дію;
- дієслова відповідають на питання що робити? Що зробити?

під час вивчення дієслова систематично проводиться робота над усвідомленням учнями смислового значення дієслів і їх точними вживання. З цією метою організовувати спостереження учнів за використанням у слові дієслів синонімів і дієслів – антонімів, а також за вживанням дієслів у переносному теперішньому значенні.

Вправи на формування загального поняття про дієслово.

1.Гра “Що робити?”.

Учитель називає слово, яке відповідає на питання хто? учні запитують його, а потім самостійно добирають і записують слова, які відповідають на питання що робити? І т.д..

Скільки слів запише учень, стільки дістає очок. Знімається два очка за кожен помилку.

2. На дошці запис дієслова: говорю, йду, розмовляю, стукаю, крокую, базикаю, мокну.

На які питання відповідають ці слова? Що вони означають?

Як називають слова, що відповідають на питання що робити? І означають дію? Які дієслова близькі за значенням? А яке дієслово зайве?

Згрупуй і запиши дієслова, близькі за значенням.

1. Гра “*Напиши п’ять прикладів з двома дієсловами*”.

Учитель пропонує написати п’ять прикладів в яких має бути два дієслова.

1. Краще не обіцяти, як слова не здержиш. 2. Книжка вчить як на світі жити. 3. Правда й з дна моря виринає, а неправда потопає. 4. Хто з правдою зріднився, той грому не боїться.

Вивчення числа і роду дієслів

У процесі застосування числа дієслів учні усвідомлюють, що:

- дієслово змінюється за числами;
- дієслова мають два числа – однину і множину.
- При зміні дієслова за частинами змінюється його закінчення, а лише змінюється той же самий.
- У реченні дієслово – присудок стоїть у тому ж числі, в якому й підмет – іменник (займенник).

Підготовча робота до сприйняття учнями поняття “число дієслів” починається ще в період навчання грамоти, коли діти в одному випадку ставлять питання що робити? А іншому що робить? Можна провести спостереження за кількістю виконавців дій.

Формуючи поняття роду дієслів, учень досягає розуміння учнями того, що:

- форми мають тільки дієслова минулого часу однини;
- рід дієслів залежить від роду пов’язаних з ними іменниками (займенниками).

Вправи на змінювання дієслів за числами і родами (в минулому часі).

1. *На дошці запис*

Липа цвіте. Трактор оре. Качка пливе. Хто що робить? Що що робить? Назвіть іменники. Назвіть дієслова. Що означають дієслова. Запишіть за зразками.

Однина Липа цвіте.

Множина липи цвітуть.

2. *На дошці віри.*

Гроза прийшла... зітхнули трави,

Квітки головки підняли,

І сонце, тепле і ласкаве,

Спинило погляд на землі,

Літає радість, щастя світить,

Дзвенять пташки в садах рясних.

Сміються знову трави, квіти...

А сльози ще тремтять на них.

Який стан природи описує пост? Доберіть заголовок. Назвіть дієслова. На які питання вони відповідають?

Випишіть дієслова у дві колонки: у першу – вжиті в однині, у другу – в множині.

Змінювання дієслів за часами.

Опрацьовуючи часові форми дієслова, учні застосовують, що:

- дієслова змінюються за часами;
- дієслова мають три часи, теперішній, минулий, майбутній;
- дієслова теперішнього часу називають дію, яка відбувається тоді, коли про неї говорять;
- дієслова минулого часу називають дію, яка відбувалася раніше, ніж про неї говорять;
- дієслова майбутнього часу називають дію, яка відбувається після того як про неї сказали.

Підготовча робота до вивчення часів дієслова починається ще в 2 класі, коли діти вагаються ставити до слів ряд питань, серед яких: що робить? Що роблять? Що зробив? Що буде робити?

Свідоме застосування учнями часових форм готує ґрунт для наступного вивчення особових закінчень дієслів.

Вправи на розрізнювання часових форм дієслів.

1. На дошці – запис.

Би...щить – В...чоріє – Л...жить – С...ніє –

Вставте пропущені букви. До якої частини мови належить подання слова. Визначити час дієслів. Поставте їх у минулому і майбутньому часі.

2. Гра “Наш не наш час”.

Учні поділяються на три групи: теперішній, минулий, майбутній час. Учитель проказує речення чи ними їх на дошці. Кили у реченні, наприклад, є дієслова минулого часу, то учні з групи минулого часу піднімають руки, а решта учнів каже: “Не наш час”. Коли у речення є дієслова двох часів, то руки піднімають обидві групи. Виграє та група, учні якої наймення матимуть помилки.

Формування поняття про дієвідмінювання.

Змінювання дієслів за особами.

Внаслідок ознайомлення з особливими дієвідмінювання учні повинні знати, що:

- дієслова теперішнього і минулого часу змінюються за особами і числами;
- дієслова мають 1-му, 2-гу, 3-тю особу однини і множини;
- існують два типи дієвідмін – I-II
- до I дієвідміни належать дієслова, які в III особі множини мають закінчення – уть (ють), що і визначає написання букв е, є в особових закінченнях;

- до II дієвідміни належать дієслова, які в III особі множини мають закінчення - ать (ять), що й визначає написання букв, и, і в особових закінченнях.

Після того як учні оволоділи навичками визначення особи дієслова за закінченням, їх слід підвести до розуміння закономірності, яка лежить в основі поділу дієслів на дієвідміни. Для цього вчитель використовує таблицю змінювання дієслів теперішнього і майбутнього часу за особами звертає увагу школярів на особові закінчення і повідомляє що дієслова поділяються в залежності від особових закінчень на дві дієвідміни.

Вивчення неозначеної форми дієслова передбачає усвідомлення учнями того що ця форма не має часу, числа, особи і роду.

Вправи на визначення особи та дієвідміни дієслова.

1. Гра “Яка дієвідміна”

Вчитель називає дієслова, учні на пальцях показують до якої відміни належать ці слова.

Виграє той, хто найменше помилиться.

2. Гра “Яка особа”

Вчитель проказує речення в яких є дієслова. Учні, почувши дієслова на пальцях чи цифрами, написаними на картках, показують якої вони особи. Виграє той, хто жодного разу не помилиться. Для гри можна використовувати такі речення.

1. Спіють груші по садах, відлітять зібрався птах.
2. Бачить – не бачить, чути – не чує, мовчки говорить, добре мудрує.
3. Ми дружимо з книжкою.
4. Гарно ти співаєш!
5. Вранці взимку пташка тремтіла, а до неї друга ж прилетіла. 6.
6. Не співаю я бо поточків і земної травиці я ожидаю.

7. Гра “Хто швидше”

Учитель пише на дошці дієслова в неозначеній формі. Учні повинні списати їх, визначити дієвідміну кожного дієслова і дібрати до кожного антонім. Виграє той, хто першим виконає правильно завдання.

Слова для гри: шити (пороти), падати (вставати), заборонити (дозволити), знайти (загубити), любити (ненавидіти).

Вивчення теми “Дієслова” дає великі можливості для одночасної роботи над розвитком усного і писемного мовлення учнів.

Вивчення прислівника

Методичні матеріали знайомляться з прислівником як з частиною мови тільки в 4 класі. Вони дістають перше уявлення про специфічні особливості цієї частини мови, вчать

розпізнавати прислівники в тексті, знайомляться з прислівниками, близькими і протилежними за значенням, практично засвоюють правопис найчастіше вживаних прислівників.

Завдання вчителя під час формування поняття “прислівник” полягає в тому, щоб:

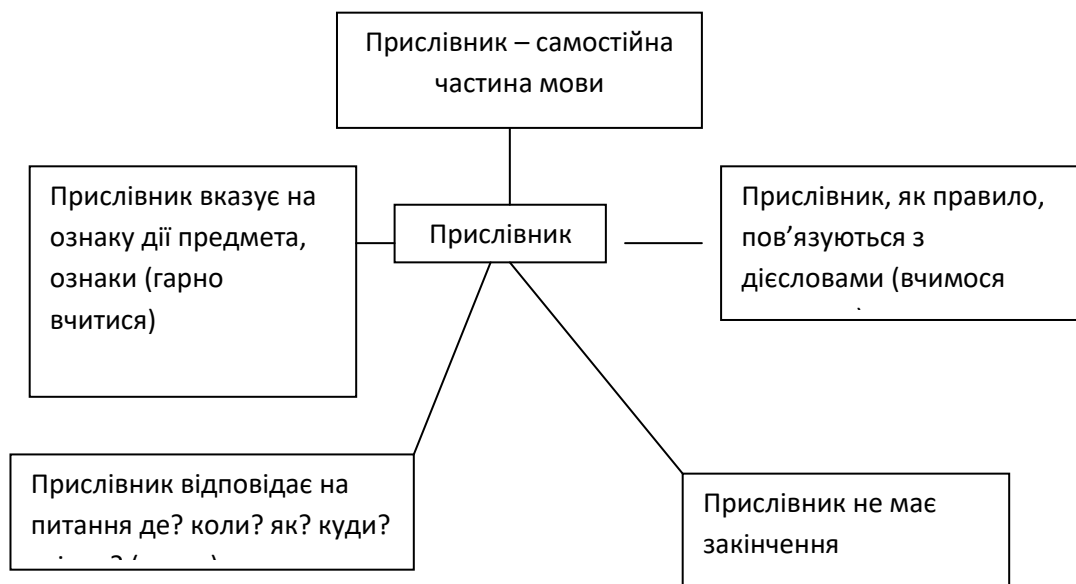
- щоб досягти практичного усвідомлення прислівника як лексико-граматичної групи слів;
- навчити розпізнавати прислівники серед відомих дітям частин мови;
- формувати вміння вживати цю групу слів у практиці усному і писемного мовлення;
- домогтися, щоб учні практично оволоділи навичками правопису найпоширеніших груп прислівників, передбачених програмою.

Формування граматичного поняття “прислівник” починається з виявленням в цій частині мови трьох ознак: питання, на які відповідає прислівник, його незмінність і зв'язок з дієсловами.

Учні роблять висновок, що є мова, які показують ознаку дій і є незмінними. Учитель вводить перший на позначення слів такого типу прислівника.

У ході методичної роботи розширюється уявлення дітей про прислівник. В наслідок виділення прислівників у тексті чи окремих реченнях учні усвідомлюють, що прислівники відповідають ще й на запитання де? куди? коли?, починаються дієслова, у реченні є другорядними іменами.

План –схема до вивчення теми “Прислівник”

Вправи на вивчення теми “Прислівник”

Закріплення одержаних відомостей про прислівник відбувається під час виконання учнями різних тренувальних вправ, таких як:

- виписування з тексту дієслів з прислівниками (на які запитання відповідають виписані прислівники?);
- утворення від іменників однокореневих прикметників, а потім прислівників (усно складіть з ними речення чи словосполучення);
- замініть однокореневими прислівниками слова, подані в дужках (веселий, радісний) і под.

1. Гра “Спіймай прислівник”.

Учитель проказує речення. Учні, почувши прислівник, Плескають у долоні.

Виграє той, найменше помилятиметься.

Для гри можна використати такі речення:

1. Сьогодні чудова погода. 2. Тихо, тихо Дунай воду несе. 3. Вдома вчи уроки пильно, ранком вчасно йди до школи, точним будь і акуратним, не затримуйся ніколи. 4. Був коваль. І удень і вночі він кував дивовижні ключі.

2. Гра “Хто швидше”?

Учитель пропонує написати п'ять прислівників, що відповідають на питання як? і п'ять прислівників, що відповідають на питання коли?

Наприклад: бадьоро, весело, сумно, смішно, уважно; восени, влітку, взимку, навесні, вранці.

Виграє той, хто першим правильно виконає завдання.

3. Гра “Допиши прислівник, протилежний за значенням.”

Учитель пише на дошці десять прислівників. Учні списують їх і до кожного дописують протилежні за значенням (антоніми), наприклад: назад-вперед, вночі-вдень, тихо-голосно, мало-багато, сьогодні-завтра.

Виграє той, хто правильно і швидко виконає завдання.

4. Гра “Лото прислівник”.

Учні одержують картки, на кожній з яких написано три речення з пропущеним прислівником. ці прислівники написані на окремих картках, які тримає вчитель і запитує з ним речення.

На картках можуть бути такі речення:

1. Посідали діти на траві (навколо) вогнища. (Зненацька) прилетів вологий вітер. Пострибав горобець (навпростець).
2. (Невдовзі) в стелі підземелля одчинився люк. (Нишком) вибрався він з-під листя. (Багато) шкідливих комах винищують шпаки.

3. Пив тигр (повільно), певний у своїй силі й могутності. Назбирали ми їх (чимало). Я (швиденько) опустився снопові на спину.

5. Загадки-жарту.

1. Який прислівник однаково читається зліва направо і справа наліво? (зараз)
2. В яких прислівниках є три-чотири приголосних і один голосний? (Вдень, вверх, вниз).
3. Які прислівники запитують про себе? (Щотижня, щогодини, щороку, щоденно).
4. Який прислівник вживається з серцем? (натщесерця).

Виконання різноманітних лексичних вправ сприяє не тільки розвиткові мовлення дітей, а й закріпленню в них навичок у розпізнаванні і правильному написанні прислівників.

3. Методика ознайомлення зі службовими словами

Службові слова. У 1—4 класах учні ознайомлюються зі службовими словами, до яких не ставлять питань, але без яких майже неможливо побудувати речення: *на, в, із, по, до, у, над, під, а, але, чи, тому що*. Відповідно до програми вже в 1—2 класах слід сформулювати в молодших школярів такі вміння: упізнавати в реченні, тексті службові слова, писати їх окремо від інших слів; пов'язувати між собою слова, а також частини складного речення за допомогою службових слів; упізнавати в реченні, тексті загальноживані прийменники, використовувати їх у мовленні.

Практичне ознайомлення з **прийменниками** відбувається ще в період навчання грамоти. Учитель на основі складання дітьми речень за малюнками та власними спостереженнями пояснює, що в реченні є «малі», «короткі» слова, без яких часто речення побудувати не можна: *Діти йдуть до школи. Хлопчик катається на велосипеді.*

Мовний аналіз речень, побудова графічних моделей до них сприяє усвідомленню учнями того, що в реченні є довгі і короткі слова (відповідно вони і позначаються у схемі довгими та короткими лініями). Така робота готує першокласників до засвоєння правила про роздільне написання прийменників з іншими словами.

У 2 класі після вивчення слів — назв предметів, ознак, дій опрацьовується тема «**Службові слова в реченні**». Під час аналізу мовного матеріалу (речення з прийменниками та сполучниками) учитель має спиратися на знання учнів про те, що слова можуть означати і на яке питання відповідати:

— Назвіть кожне слово в реченні окремо. Поставте до кожного слова питання. До якого слова в реченні не можна поставити питання?

На основі спостереження за кількома реченнями варто запропонувати учням зробити висновок:

— Чи до всіх слів можна поставити питання? Чи можна обійтися в реченнях без цих слів, до яких питання не можна поставити? Перевірте це.

Учитель підсумовує, що такі слова служать для зв'язку слів у реченні, саме тому вони і називаються **службовими**.

З метою запам'ятовування учнями найуживаніших у мові службових слів та вироблення у них умінь правильно користуватися прийменниками і сполучниками ефективним є використання таких завдань:

1. Знайдіть слова, до яких не можна поставити питання. Прочитайте речення без них. Зробіть висновок, для чого вживаються такі слова.
2. За допомогою яких слів зв'язані між собою слова?
3. Прочитайте слова. Подумайте, які слова потрібно додати в кожному рядку, щоб утворилися речення (дерева, білка, пеньок, стрибнула; лапках, тримала, вона, шишку; пеньку, поснідала, білочка).
4. Зв'яжіть кожен пару слів за допомогою службового слова (пароплав, море; автомобіль, дорога).
5. Спишіть, вставляючи замість крапок службові слова.

Виконання практичних завдань є важливою умовою засвоєння частотних у нашій мові прийменників (у, до, з, на, над, під, по), їх написання та усвідомлення функції цієї частини мови в мові і мовленні.

У 3 класі учні спостерігають за префіксами, співзвучними з прийменниками (без сорому — безсоромний, на письмі — написаний), навчаються розрізняти їх на слух і на письмі. Сприймання і первинне усвідомлення цих мовних явищ можна організувати за словосполученнями такого типу: **написав на** дощці; **заховався за** дерево; **злетів з** гілки; **доплив до** берега та ін., запропонувавши учням виконати такі завдання:

1. Прочитайте словосполучення. Назвіть префікси і прийменники в кожному словосполученні. Що ви помітили?
2. Чим відрізняються префікси і прийменники?
3. Що треба знати, щоб правильно писати префікси і прийменники?
4. Спробуйте дати один одному поради, як правильно розрізняти префікси і прийменники, щоб не помилитися під час письма.

Учні повинні усвідомити, що:

- прийменники служать для зв'язку слів у реченні, а префікси – для утворення слів;
- прийменники пишуться окремо із словами, а префікси – разом (вони є частиною слова);

- між прийменником і наступним словом можна поставити допоміжне слово, а між префіксом і коренем – ні.

З терміном **сполучник** учні ознайомлюються у 4 класі під час вивчення однорідних членів речення. У процесі аналізу мовного матеріалу вчитель звертає увагу дітей на те, за допомогою яких службових слів можуть поєднуватися однорідні члени речення, і повідомляє, що слова і (й), а, але, та — **сполучники**. Закріплення цієї частини мови відбувається під час виконання учнями різних вправ: спостереження за вживанням речень з однорідними членами в тексті; складання речень з однорідними членами; використання речень з однорідними членами в побудові текстів; вправлення в моделюванні і побудові складних речень за зразком, схемою, малюнками, створеними ситуаціями та їх аналізі.

4. Морфологічний розбір, його види і методика проведення

Морфологічний розбір (розбір слова як частини мови). Суть полягає у визначенні, якою частиною мови є аналізоване слово, в яких граматичних формах воно вжите. По мірі просування у вивченні синтаксичного матеріалу морфологічні характеристики треба з'ясувати на синтаксичній основі. Доцільно в схеми розборів ввести питання, які вимагають з'ясування синтаксичного зв'язку між словами, виявлення синтаксичної ролі частини мови в реченні.

Під час вивчення частин мови формуємо в школярів уміння знаходити **початкову форму слова**. Це полегшує визначення частини мови, роду, відмінкових закінчень, відмін тощо.

Усний розбір частин мови треба практикувати частіше, оскільки на нього витрачається менше часу (порівн. з письмовим). Тривала робота над записом відволікає учнів, стомлює їх, приводить до орфографічних помилок. Під час розбору іменника з прийменником не варто відокремлювати їх, бо окремо взятий іменник втрачає своє граматичне значення. Виявляти форми прикметника треба залежно від форм іменника. Аналізуючи дієслова минулого часу, діти помилково визначають особу і не називають рід. Треба їм довести, що дієслова минулого часу не змінюються за особами – я ходила, ти ходила, вона ходила; я ходив, ти ходив, він ходив.

Розбір частин мови може бути повним і частковим.

Повний морфологічний розбір здійснюється в певному порядку. **Проводимо з 4 класу.**

Іменник. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (називний відмінок). 3. Власна чи загальна назва. 4. Назва істоти / неістоти. 5. Рід. 6. Число. 7. Відмінок. 8. Синтаксична роль (з яким словом зв'язаний у реченні, яким є членом речення).

Прикметник. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (називний відмінок однини, чол. роду). 3. З яким іменником зв'язаний. 4. На яке питання відповідає? 5. Число. 6. Рід (в однині). 7. Відмінок. 8. Синтаксична роль (з яким словом зв'язаний у реченні, яким є членом речення).

Дієслово. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (неозначена). 3. На яке питання відповідає? 3. Дієвідміна. 4. Час. 5. Число. 6. Особа (теперішньому й майбутньому часі). 7. Рід (для дієслів минулого часу). Синтаксична роль (з яким словом зв'язаний у реченні, яким є членом речення).

Займенник. 1. Частина мови. 2. Початкова форма (називний відмінок). 3. На яке питання відповідає. 4. Особа. 5. Число. 6. Відмінок. 7. Рід (для займенників 3-ї особи однини).